6D050800 - "Есеп және Аудит " мамандығы бойынша философия докторы (Ph.D.) дәрежесін алу үшін ұсынылған

«Салықтық айырмашылықтар мен кәсіпорынның қызмет көрсеткіштері арасындағы байланыс: тұжырымдамалық негіздер және іске асыру перспективалары»

тақырыбындағы диссертациясына

АҢДАТПА

Дюсембина Сәуле Хабдрахмановна

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Компаниялардың салық және қаржылық есептілігі мен олардың қаржылық тиімділігі арасындағы өзара байланысты зерттеу бірнеше себептер бойынша өзекті.

Талқылау салықтан жалтару мен компания құны арасындағы байланыстың бар екендігі туралы әлі де жалғасуда. Дәстүрлі көзқарас салық үнемдеуінің салықтан жалтарумен байланысты тәуекелдерден басым болуы мүмкін деп болжайды. Баламалы көзқарастар салықтан жалтаруды ақпаратты бұрмалаудың көзі ретінде қарастырады, өйткені бұл менеджерлердің жеке пайдасына бағытталған әрекеттеріне мүмкіндік береді. Агенттік шығындардың артуы компанияның құнына теріс әсер етеді. Салықтан жалтару көрсеткіштері, мысалы, бухгалтерлік-салықтық айырмашылықтар мен компанияның жұмыс көрсеткіштері арасындағы байланысты зерттеу компаниялардың салықтық саясаттары мен қаржылық есептілік саясаттарын дамыту үшін маңызды. Трансұлттық компаниялар үшін бұл байланыстың әртүрлі контексттерде, әсіресе инвестициялық қорғау деңгейі төмен және қатаң салықтық әкімшілік тәртібі бар елдерде қалай өзгеретінін білу өте маңызды.

Зерттеудің маңыздылығы зерттеу контекстімен анықталады, себебі бұл зерттеу көлеңкелі экономиканың жоғары үлесіне ие экономикалардан алынған деректерді пайдаланады, яғни Қазақстан мен Ресей. Көлеңкелі экономиканың үлесін азайту көптеген елдердің, соның ішінде осы елдердің экономикалық реформаларында басымдықты мәселе болып табылады. Осы мақсатқа қол жеткізу үшін компаниялардың салықтан жалтарудың экономикалық салдарын, сондай-ақ оның қаржылық есептілік сапасымен байланысын түсіну өте маңызды. Салықтан жалтаруға ғаламдық қызығушылықтың артуы, әсіресе WikiLeaks және Панама қағаздары сияқты құпия деректердің жариялануынан кейін, зерттеудің маңыздылығын дамушы нарықтардан тыс кеңейтеді.

Зерттеудің мақсаттары мен міндеттері. Бұл диссертация Қазақстан мен Ресей Федерациясындағы салықтық айырмашылықтары мен фирма қызметінің тиімділігі арасындағы өзара байланысты зерттеуге арналған. Сонымен қатар, осы байланысқа әсер ететін факторлар қарастырылады. Зерттеу мақсаттарына қол жеткізу үшін келесі міндеттер анықталды:

- салықтық айырмашылықтары мен фирма қызметінің тиімділігі арасындағы байланыстың тұжырымдамалық және теориялық негіздерін зерттеу;
- Қазақстандағы жария компаниялар үлгісінде салықтық айырмашылықтары мен фирманың қаржылық көрсеткіштері арасындағы байланысты талдау;
- Қазақстандағы жария компаниялар контекстінде салықтық айырмашылықтарының құрамдас бөліктері мен фирма құнының қаржылық көрсеткіштері арасындағы байланысты сипаттайтын үлгі әзірлеу, мұнда салықтық айырмашылықтары кірістерді басқаруға байланысты және байланысты емес бөліктерге бөлінеді;
- Ресей Федерациясындағы жария компаниялар үлгісінде салықтық айырмашылықтары мен фирманың нарықтық құны арасындағы байланысты талдау;
- салықтық айырмашылықтарының фирманың нарықтық құнына теріс әсерін бақылауға арналған ұсыныстар әзірлеу, мысал ретінде дивидендтік саясатты қолдану;
- салықтық айырмашылықтары мен фирманың нарықтық құны арасындағы байланысты бағалауда Халықаралық қаржылық есептілік стандарттарына (IFRS) сәйкес дайындалған қаржылық есептіліктің рөлін анықтау.

Зерттеу объектісі – Қазақстан мен Ресей Федерациясындағы жария компаниялар. Зерттеу пәні –салықтық айырмашылықтары, қаржылық есептілік сапасы және фирма қызметінің тиімділігі арасындағы өзара байланыс.

Зерттеудің теориялық негізі. Зерттеу агенттік теориясына, ақпараттық асимметрия теориясына және мүдделі тараптар теориясына негізделеді. Бұрын жүргізілген зерттеулер салықтық айырмашылықтар салықтық жоспарлау мен кірістерді басқаруды бейнелейтінін және бұл айырмашылықтар фирма айналасындағы ақпараттық асимметрияны күшейтетінін көрсетеді. Салықтық міндеттемелерден жалтару жағдайында қаржылық есептіліктің ашықтығы төмендейді, өйткені бұл көбінесе салық органдарынан қаржылық ақпаратты жасыру қажеттілігін тудырады. Ақпараттың жабықтығы менеджерлерге өз мүддесіне сай әрекет етуге мүмкіндік береді, бұл фирма қызметінің тиімділігіне теріс әсер етуі мүмкін. Нәтижесінде, салықтық

айырмашылықтары айтарлықтай жоғары фирмалар инвесторлар тарапынан төмен бағаланады.

Сигналдық теорияға сәйкес, фирмалар дивидендтік төлемдер механизмін қолдану арқылы салықтық міндеттемелерден жалтарудың нарықтық құнға теріс әсерін бейтараптандыруға ұмтылады. Осы тұрғыда, Халықаралық қаржылық есептілік стандарттарына (ХҚЕС) сәйкес әзірленген қаржылық есептілікте ұсынылатын ақпарат анағұрлым ақпараттық сипатқа ие болып, зерттеу барысында анықталған өзара байланыстардың маңыздылығын растайды.

Зерттеудің әдістемелік негізі жалпы ғылыми талдау және синтез әдістеріне сүйенеді. Зерттеу барысында әдебиеттерге шолу жүргізіліп, теориялық негіздерді жүйелеу, ғылыми олқылықтарды анықтау, эмпирикалық тексеруге жарамды гипотезалар әзірлеу және формалды экономикалық үлгілерді құру жүзеге асырылады.

Эмпирикалық талдау Ресей мен Қазақстанның жария компаниялары бойынша LSEG Workspace деректер базасынан алынған архивтік деректерге негізделеді. Панельдік деректерге сипаттамалық статистикалық талдау, корреляциялық матрицаларды бағалау және регрессиялық әдістер қолданылды, олардың ішінде кәдімгі ең кіші квадраттар әдісі (OLS) және екі кезеңдік ең кіші квадраттар әдісі (2SLS) қарастырылды. Сенімділікті тексеру мақсатында жалпыланған моменттер әдісі (GMM) және *jackknife* қайта үлгілеу әдісі пайдаланылды. Барлық статистикалық талдаулар Stata 17.0 бағдарламалық жасақтамасында жүргізілді.

Зерттеудің ғылыми жаңашылығы төменде келтірілген негізгі тұжырымдарда көрініс табады:

- Зерттеу салықтық айырмашылықтар мен фирма қызметінің тиімділігі арасындағы байланысты анықтайтын негізгі тұжырымдамалық және теориялық негіздерді айқындайды;
- Қазақстандағы жария компаниялар үлгісінде салықтық айырмашылықтар мен фирманың қаржылық көрсеткіштері арасындағы байланыс алғаш рет талданады;
- Қазақстандағы жария компаниялар контекстінде салықтық айырмашылықтардың құрамдас бөліктері мен фирма құнының қаржылық көрсеткіштері арасындағы байланысты сипаттайтын үлгі әзірленді. Бұл үлгі салықтық айырмашылықтарды кірістерді басқаруға байланысты және байланыссыз бөліктерге бөлу қағидатына негізделеді;
- Ресей Федерациясындағы жария компаниялар үлгісінде салықтық айырмашылықтар мен фирманың нарықтық құны арасындағы өзара байланыс талданды;

- Дивидендтік саясаттың салықтық айырмашылықтардың фирманың нарықтық құнына теріс әсерін төмендетудегі рөлін айқындайтын үлгі негізінде осы байланысты бақылауға арналған ұсыныстар әзірленді;
- Зерттеу барысында ХҚЕС сәйкес әзірленген қаржылық есептіліктің салықтық айырмашылықтар мен фирманың нарықтық құны арасындағы байланысты бағалаудағы рөлі анықталды.

Қорғауға ұсынылатын негізгі тұжырымдар:

1. Салықтық айырмашылықтар мен фирма қызметінің тиімділігі арасындағы өзара байланыс ақпараттық асимметрия мен агенттік мәселелеріне негізделеді, бұл бірнеше мүдделі тараптардың мүдделеріне әсер етеді.
2. Салықтық айырмашылықтары жоғары фирмалар, әдетте, төмен қаржылық нәтижелер көрсетеді.
3. Салықтық айырмашылықтары жоғары фирмалардағы төмен қаржылық нәтижелер ақпараттық асимметрияның күшеюімен байланысты, өйткені салықтық айырмашылықтар кірістерді басқару тәжірибелерімен тығыз байланысты.
4. Инвесторлар салықтық айырмашылықтары жоғары фирмаларды жоғары тәуекелді компаниялар ретінде қарастырады және бұл тәуекелді акция бағасына енгізеді.
5. Жоғары дивидендтік төлемдер салықтық айырмашылықтар мен фирманың нарықтық құны арасындағы теріс байланысты әлсіретеді. Инвесторлар дивидендтер арқылы берілетін ақпаратты оң қабылдап, бұл фирманың нарықтық құнын арттыруға ықпал етеді.
6. ХҚЕС сәйкес әзірленген қаржылық есептілік қаржылық ақпараттың берілуін жақсартады. ХҚЕС-ке дейінгі кезеңде салықтық айырмашылықтар мен фирма құны арасындағы байланыс, сондай-ақ осы байланыстағы дивидендтердің теңгерімдеуші рөлі туралы айқын дәлелдер анықталмаған.

Зерттеудің теориялық маңыздылығы. Зерттеудің теориялық үлесі позитивті бухгалтерлік есеп теориясына қосқан үлесімен айқындалады. Біріншіден, зерттеу ақпараттық асимметрия теориясы, агенттік теория және мүдделі тараптар теориясы шеңберінде салықтық айырмашылықтардың кірістер сапасының көрсеткіші ретіндегі рөлін тереңірек түсінуге ықпал етеді. Екіншіден, зерттеу бухгалтерлік ақпаратты фирмалардың қаржылық талдауында қолдану аясын кеңейтіп, салықтық шығыстар құрамындағы ақпараттың маңыздылығын көрсетеді. Үшіншіден, зерттеу фирма деңгейіндегі салықтық жоспарлау мен қаржылық есептілік сапасы арасындағы байланысты қарастырады. Төртіншіден, дамушы нарықтар контекстінде фирмалардың нарықтық құнын бағалау үшін бухгалтерлік деректерді қолдану саласына жаңа білім қосады.

Сонымен қатар, зерттеу алғаш рет салықтық айырмашылықтар мен фирма құны арасындағы өзара байланыста дивидендтік төлемдердің теңгерімдеуші рөлін дәлелдейтін эмпирикалық мәліметтерді ұсынады. Ақырында, зерттеу автократиялық режимдермен сипатталатын дамушы нарықтар жағдайында ХҚЕС енгізудің рөліне қатысты жаңа эмпирикалық деректерді ұсынады.

Қазақстандағы инвестициялық ахуалды жақсарту және елдің капитал нарығын дамыту мақсатында бухгалтерлік ақпараттың маңыздылығын ескере отырып, аталған мәселелерді зерттеу Қазақстан үшін аса өзекті болып табылады.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы салықтық айырмашылықты кірістерді басқарумен байланысты салықтық міндеттемелерден жалтарудың көрсеткіші ретінде қарастырып, оны фирмалардың қызметін бағалауда қолдануымен айқындалады.

Зерттеу нәтижелері көптеген мүдделі тараптар үшін практикалық тұрғыда қолдану мүмкіндіктерін ұсынады. Атап айтқанда, зерттеу активтерді, компания бөлімшелерін немесе іскерлік беделді **(**goodwill**)** бағалау кезінде ақша ағындарын болжауға енгізілетін түзетулер бойынша нақты ұсыныстар әзірлейді. Сонымен қатар, зерттеу нәтижелері экономикалық даму бағдарламалары мен реформаларды әзірлеу барысында реттеуші органдар, мемлекеттік және мемлекеттік емес ұйымдар үшін маңызды болып табылады.

Автордың жеке үлесі. Диссертация авторы зерттеу тұжырымдамасы мен объектілерін таңдауға, зерттеудің мақсаттары мен міндеттерін анықтауға, деректер жинауға, әдіснамалық тәсілдерді таңдауға, статистикалық талдау жүргізуге және алынған нәтижелерден қорытындылар шығаруға қатысты.

Жарияланымдар. Ресейдің ашық компаниялары бойынша эмпирикалық зерттеудің нәтижелері 2024 жылғы көрсеткіш бойынша CiteScore 90%-дан асатын, Scopus және Web of Science базаларында индекстелген рецензияланатын академиялық журналда жарияланды. Қазақстан бойынша зерттеу нәтижелері халықаралық ғылыми конференцияда ұсынылып, Scopus-қа индекстелетін жарияланымға таңдалды. Сонымен қатар, автор қаржылық есептіліктің сапасы мен оның компаниялардың қаржылық көрсеткіштеріне әсерінің түрлі аспектілерін жан-жақты зерттеді. Бұл зерттеулердің нәтижелері халықаралық ғылыми конференцияларда ұсынылып, конференция материалдарында жарияланды. Сондай-ақ, бір зерттеу 2024 жылғы көрсеткіш бойынша CiteScore 48%-ды құрайтын халықаралық академиялық журналда жарияланды.

Диссертацияның құрылымы. Диссертация Қазақстан Республикасының Білім беру министрлігі бекіткен ғылыми дәрежелер беру қағидаларына сәйкес дайындалды. Жұмыс кіріспеден, негізгі бөлімнен, қорытындыдан, пайдаланылған әдебиеттер тізімінен және қосымшалардан тұрады.